

ПІЗНІЙ МЕЗОЛІТ УКРАЇНИ

Л. Л. Залізняк

У першій частині статті, надрукованій у попередньому номері журналу, розглянуті культурні явища, що розвивалися в Україні в ранньому мезоліті. Пізньомезолітичним культурам України та динаміці їхньої взаємодії присвячена друга частина праці.

Пізній мезоліт в Україні датується VI—V тис. до н. е. або початком Атлантичного палеокліматичного періоду голоцену. На українських теренах у цей час триває розвиток таких ранньомезолітичних явищ як кукрецька та пісочнорівська культури, висвітлені у першій частині праці. Зокрема пісочнорівська спільнота наприкінці мезоліту була представлена на Десні пам'ятками типу Студенок. Загалом же у цей час на території України археологічно простежується 7 культурних явищ: кукрецька, мурзак-кобинська, гребениківська, яніславицька, донецька культури та пам'ятки типів Студенок та Платівський Став (рис. 1). Вони різняться між собою перш за все мікронабором (рис. 2).

Мурзак-кобинська культура

Пам'ятки культури поширені у гірській частині Криму. Найпоказовіші комплекси походять з пізньомезолітичних шарів кримських печер, які серед дрібного щебеню містять велику кількість панцирів черепашок *Helix*.

Загалом відомо близько 20 мурзак-кобинських пам'яток: Мурзак-Коба, 2—4 шари Фатьма-Коби, 2, 3 шари Шан-Коби, Кара-Коба, Ласпі (7) та інші. З людністю цієї культури пов'язують мезолітичні поховання в печерах Мурзак-Коба та Фатьма-Коба¹.

Підвалини джерелознавчої бази культури закладені довоєнними розкопками Г. А. Бонч-Осмоловського та М. Л. Ериста у печерах Шан-Коба та Фатьма-Коба². Пізніше С. М. Бібіков розкопав епонімну печеру Мурзак-Коба³ та продовжив дослідження у Фатьма-Кобі⁴. У повосенний час значний внесок в дослідження мурзак-кобинських пам'яток зробили Ю. Г. Колосов та Д. Я. Телегін, які досліджували пам'ятки Кара-Коба⁵ та Ласпі⁶.

Техніка обробки кременю мурзак-кобинських пам'яток характеризується одноплосчинними, однобічними нуклеусами для правильних, відтискових пластинок (рис. 3, 55).

Мікронабір культури⁷ характеризується дрібними низькими та середньовисокими трапеціями. Серед них виділяється дві головні типологічні групи: низькі асиметричні (мурзак-кобинські) (рис. 3, 33—35), що нерідко переходять у трикутники (рис. 3, 36—39) та симетричні низькі (рис. 3, 43—47) і середньовисокі (рис. 3, 40—42). Нерідко трапеції мають зубчики по верхній основі (рис. 3, 40—43) та дрібну ретуш по нижній основі (рис. 3, 35, 39).

До культуровизначальних мурзак-кобинських рис належать численні пластини з ретушованими виймками — анкоші (рис. 3, 56—62).

Численні скребачки виготовлялися з відщепів. Приблизно в однаковій

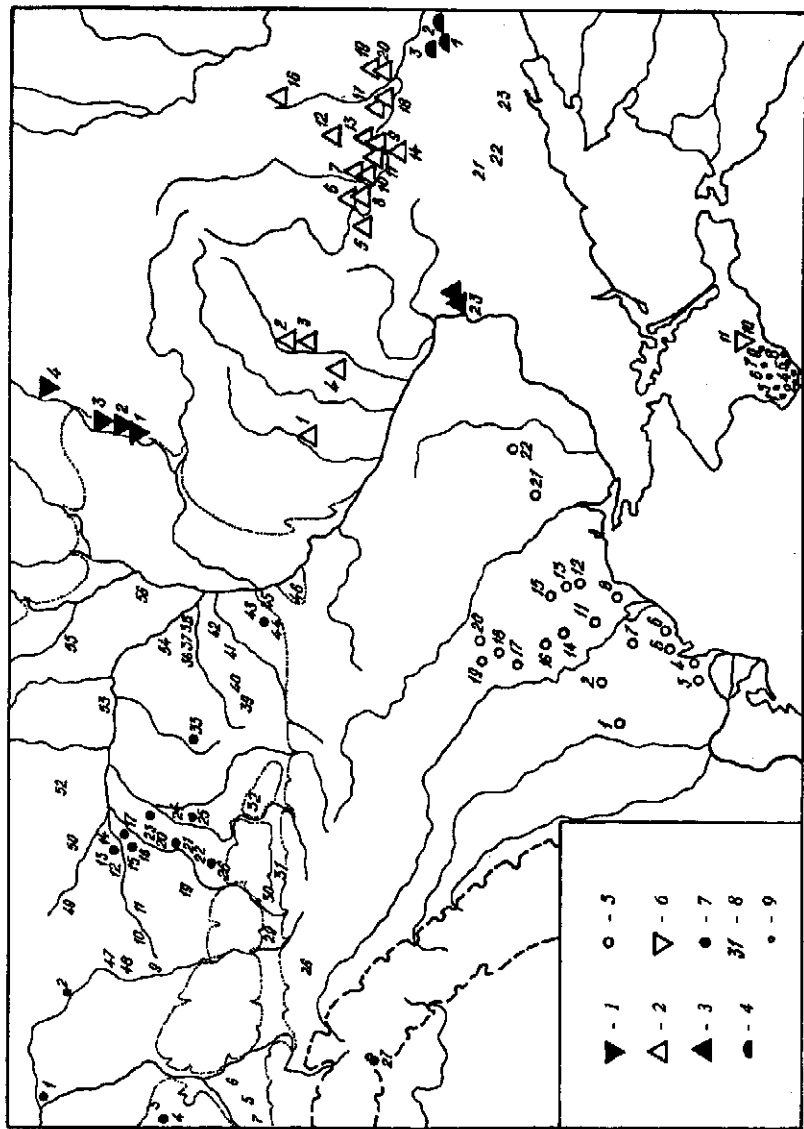

Рис. 1. Пам'ятки пізнього мезоліту України (VII—V тис. до н. е.). Умовні позначення: 1 — пам'ятки типу Студенок, 2 — донецька культура, 3 — мотилівський Василівка I та II, 4 — пам'ятки типу Платівський Став, 5 — гребенківська культура, 6 — печера Шпан-Коба, 7 — вузли янсілавських пам'яток, 8 — янсілавські стоянки, 9 — муразківська культура.

Янсілавські пам'ятки: 1 — Велишів XIII, 2 — Червоний Борек 1, 3 — Томашів, 4 — Ридно VI, XIII, 5 — Ранізов, 6 — Гвоздець, 7 — Яворник Чарна, 8 — Неборово, 9 — Загишиша V, 10 — Тур, 11 — Невір, 12 — Люб'язь, 13 — Перволока 2, 14 — Омгт, 15 — Нобель, 16 — Люботинь, 17 — Сенчиці 5А, 5Д, 18 — Мульчиці, 19 — Грушвиця, 20 — Непирець, 21 — Балаховичі, 22 — Мала Осидя, 23 — Рудня, 24 — Криниця, 25 — Поляни, 26 — Журовичі, 27 — Кам'яниця 1, 28 — Бреховичі VI, 29 — Ястрибич, 30 — Гаї Лев'ятинські, 31 — Саланя, 32 — Негішин, 33 — Корма, 34 — Піщане, 35 — Прибір, 36 — Протереб, 37 — Горки, 38 — Оболонь, 39 — Стаханово, 40 — Кропивенка, 41 — Кухарі 2, 42 — Прибірські 3, 43 — Рудий Острів, 44 — Бороданка 3В, 4, 45 — ДВС (вишгород), 46 — Перетічек, 47 — Прилуки, 48 — Страдеч, 49 — Носки, 50 — Милошевичі, 51 — Лесковичі, 52 — Камелі, 53 — Дорошевичі, 54 — Рожава, 55 — Красновка 1В, 56 — Стара Лугава.

Донецькі пам'ятки: 1 — Солонця, 2 — Охтирка, 3 — Хухра, 4 — Біла Гора, 5 — Петровська 4, 10, 28, 6 — Ізюм, 7 — Припіль, 8 — Гирло Осколу, 9 — Зливики, 10 — Рубці, 11 — Дробинське, 12 — Петро-во-Орловська, 13 — Шенченково, 14 — Райгородок, 15 — Боровське, 16 — Пелагійка 3, 17 — Ольхова 2, 5, 18 — Орехово-Донецька, 19 — Тепла, 20 — Кондрюшка, 21 — Крем'яна Гора, 22 — Мосціно, 23 — Матаїв Курган.

Гребенківські пам'ятки: 1 — Саратові, 2 — Займ 1, 3 — Василівка, 4 — Мирне, 5 — Борисівка, 6 — Дивізія, 7 — Шаричанка, 8 — Барабой, 9 — Дوبرожани, 10 — Василівка, 11 — Гребенки, 12 — Карпово, 13 — Црибулівка, 14 — Тростянець, 15 — Катаржани, 16 — Гржеве, 17 — Орловка, 18 — Довжанка, 19 — Оленівка, 20 — Познанка, 21 — Балахове, 22 — Казанка.

Муразківські пам'ятки: 1 — Муразківська, 2 — Ласпі 7, 3 — Заміль-Коба, 4 — Шпан-Коба, 5 — Фат'яма-Коба, 6 — Кара-Коба, 7 — Алімівський навіс, 8 — Балін-Коп, 9 — Су-Ат III, 10 — Ала-Чук.

Пам'ятки типу Платівський Став: 1 — Мурзіна Балка, 2 — Платівський Став, 3 — Зимівники, розкоп 1.

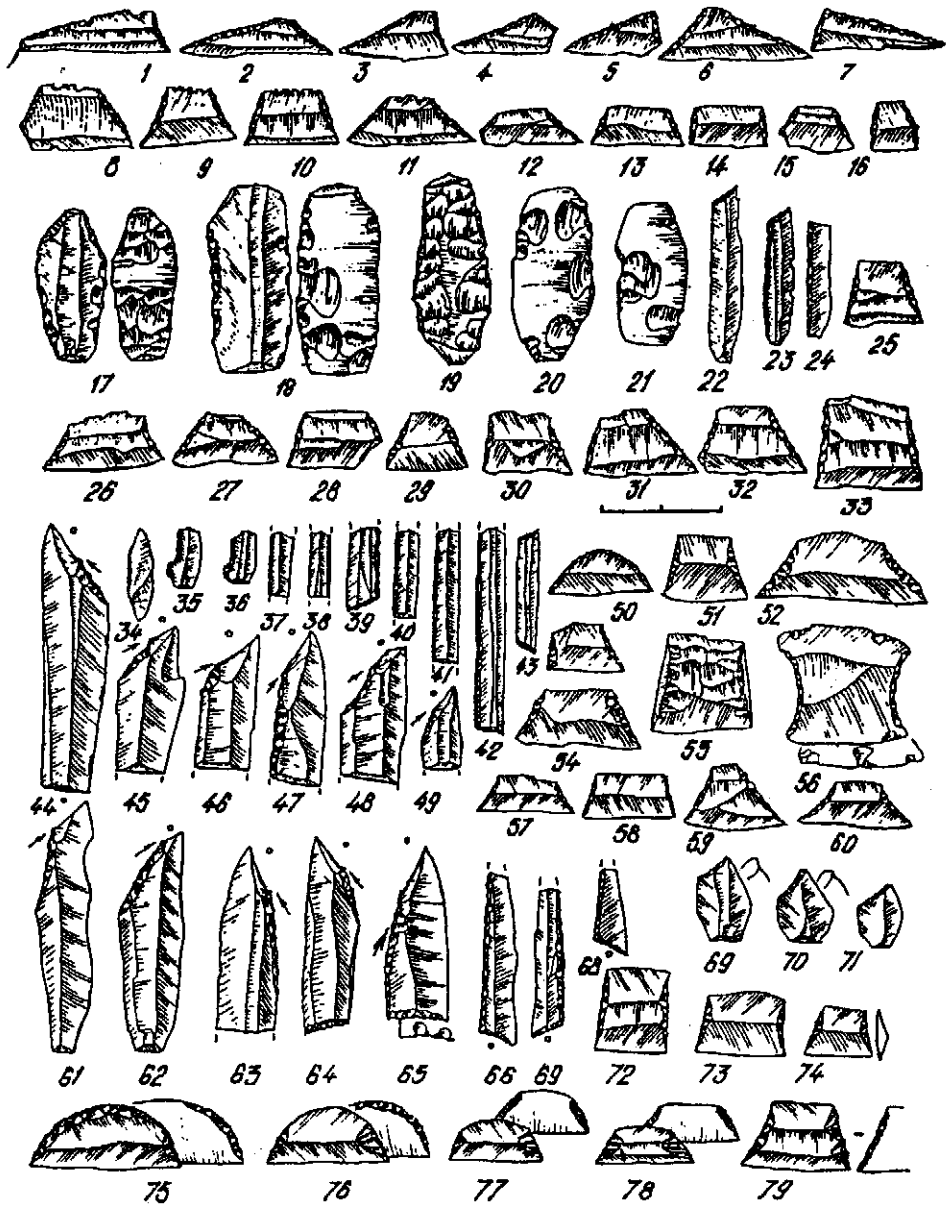

Рис. 2. Мікроліти пізньомезолітичних культур України. 1—16 — Мурзак-коба, 17—25 — Кукрек, 26—33 — Гребеники, 34—60 — Донецька, 61—74 — Яніславиця, 75—79 — Платівський Став.

кількості знайдені кінцеві на відщепач (рис. 3, 51, 52) та підокруглі скребачки низького профілю (рис. 3, 49, 50). Нечисленні різці представлені бічними ретужними та кутовими (рис. 3, 53). Знайдені поодинокі свердла на масивних пластинках (рис. 3, 54).

Серед кістяних знарядь найпоказовішими є двобічні гарпуни.

Нечисленні кукрецькі вкладні, олівцеподібні нуклеуси, мікропластинки з притупленим краєм, уламки двопазових кістяних наконечників у шарах пам'яток мурзак-кобинської культури є слідами безпосередніх контактів останніх з кукрецькими сусідами.

Судячи за радіокарбонowymi датами стоянки Ласпі 7⁸, мурзак-кобинські пам'ятки з'являються у Криму на початку VII тис. до н. е. і розвиваються тут до кінця мезоліту. Раніше вважалося, що культура постала на основі

кримського «азилу» (шан-кобинської культури). Однак більшість сучасних дослідників відходить від цієї концепції. Мурзак-кобинська людність взяла участь у формуванні кримського неоліту, характерною особливістю якого є дрібні трапеції та сегменти з пласкою ретушшю на спинці.

Гребеники

Епонімна стоянка Гребеники була досліджена П. І. Борисковським під Одесою у 1954 р. Однак, виділив культуру і дослідив більшість її пам'яток В. Н. Станко⁹. Відомо кілька десятків гребениківських стоянок та місцезнаходжень¹⁰, в т. ч. Познанка¹¹, Казанка¹², Довжанка, Орловка¹³, Барабой IV, Борисівка, Цибулівка, Карпово, Доброжани¹⁴. Майже повністю розкопані поселення Мирне та Гіржево¹⁵.

Пам'ятки гребениківської культури поширені у степовому Надчорномор'ї між Інгульцем на сході та гирлом Дунаю на заході (рис. 1).

Гребениківській техніці розколювання кременю властивий однобічний, часто сплющений нуклеус для правильних, відтискних, досить великих пластин, (рис. 4, 60). Переважна більшість скребачок виготовлені на відщеплах, підокруглі, часто з пологою ретушшю робочого краю (рис. 4, 48—55). Різці майже відсутні. Культуровизначальною рисою гребениківських пам'яток є численні серії трапецій — близько 20% всіх виробів з ретушшю. Переважають середньовисокі, симетричні трапеції з досить широких пластин (рис. 4, 32—47).

Окремі кукрецькі вкладні, олівцеподібні нуклеуси, мікропластини з пригупленим краєм та зі скошеним кінцем (рис. 4, 61, 62), а також кістяні веретені подібні, пазові наконечники дротиків з'явилися на деяких гребениківських пам'ятках внаслідок впливу кукрецьких сусідів.

Фауністичні рештки зі стоянок Мирне та Гіржево свідчать, що в основі господарства лежало полювання на тура та коня.

Більшість дослідників датують гребениківську культуру пізнім мезолітом і генетично пов'язують з фінальнопалеолітичними пам'ятками типу Царинка¹⁶. Однак цій версії автохтонного походження культури суперечить великий хронологічний розрив з її генетичною підосною.

Неолітизація Європи, як відомо, відбувалася шляхом розселення на північ з Близького Сходу через Балкани носіїв неолітичної економіки та культури. Тому у Північно-Західному Надчорномор'ї у ранньому голоцені переважали міграційні процеси з Подунав'я. Це дає підстави передбачати генетичне коріння гребениківської культури на Балканах. Не даремно саме тут маємо певні аналогії її крем'яному комплексу (Аргіса, Протосескло, Криш-Старчево, Куйна Туркулуді)¹⁷.

Гребениківська культура взяла участь у формуванні неоліту Північно-Західного Надчорномор'я.

Яніславиця

Яніславицька культура за С. К. Козловським¹⁸ або віслянський цикл за Г. Венцовською¹⁹ була виділена польськими дослідниками на підставі матеріалів з басейнів Вісли та Німана. За останні чверть століття в басейні Прип'яті було відкрито близько 30 яніславицьких пам'яток.

Культуровизначальними виробами яніславицької культури є своєрідні одноплощинні, однобічні нуклеуси для правильних, відтискних пластин (рис. 4, 24), яніславицькі вістря (рис. 4, 1—7) та трикутники (рис. 4, 8—12). Характерні високі показники пластинчастості, майже повна відсутність різців, численні серії скребачок на неправильних відщеплах (рис. 4, 25—29). У великій кількості знайдені правильні, високі трапеції (рис. 4, 13—18), мікрорізці (рис. 4, 19—22), пластини з ретушшю.

Певна специфіка яніславицьких пам'яток Києво-Житомирського Полісся дозволила говорити про рудоострівський локальний варіант культури²⁰.

У басейнах Вісли, Німана та Прип'яті до Дніпра включно розвивалася єдина яніславицька культура, в межах якої виділяється чотири локальних варіанти. Центральний варіант поширений в басейнах Верхньої Прип'яті, Західного Бугу та у Східній Польщі (східна група за С. К. Козловським); північний — басейн Німану (група Максимоніс); західний — межиріччя Вісли і Варти (група Вістка) та східний — рудоострівський варіант Києво-Житомирського Полісся.

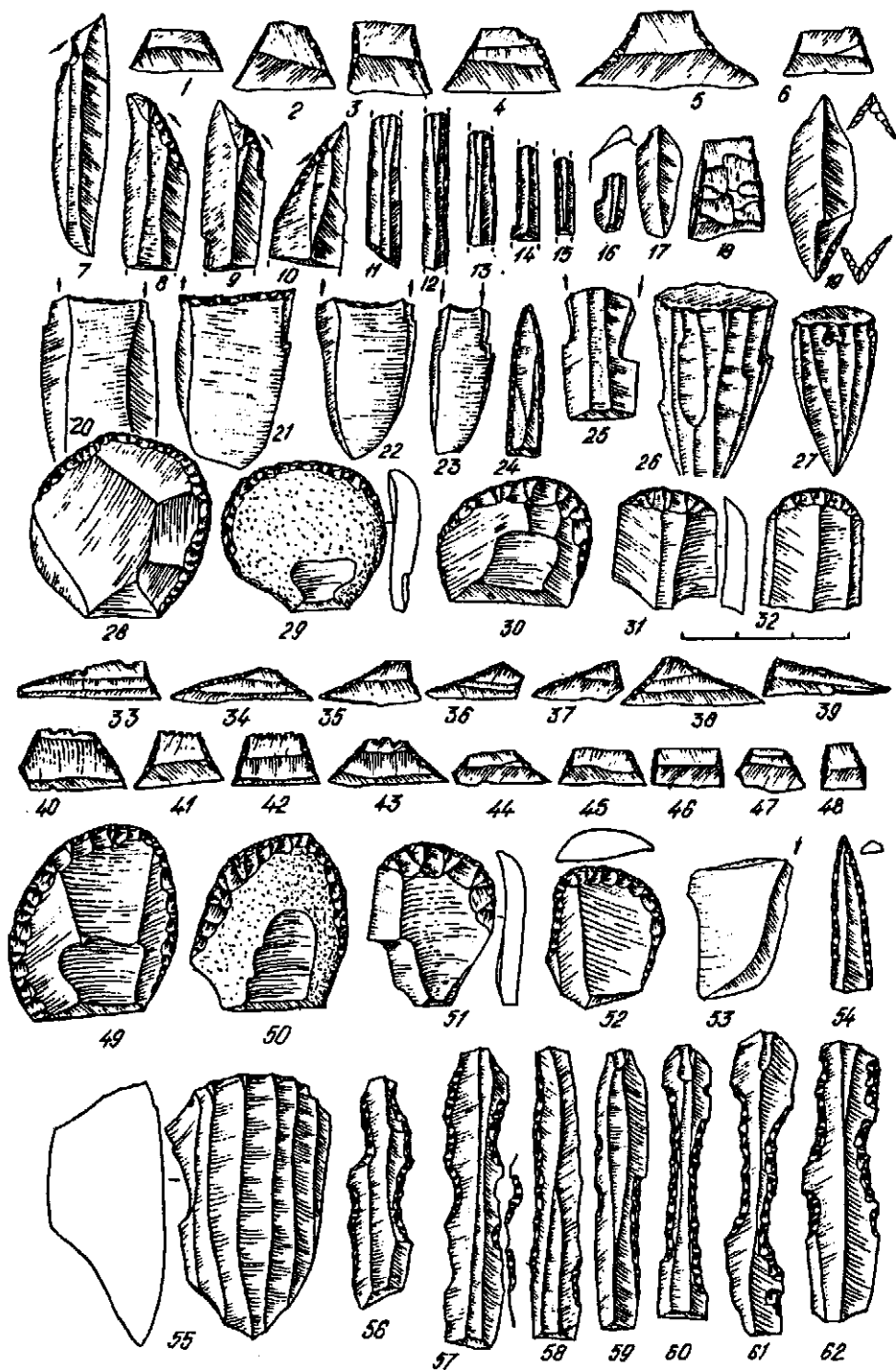

Рис. 3. Крем'яний інвентар донецької стоянки (1—32) та мурзак-кобинської Ласпі 7 (33—62).

Спочатку дослідники генетично пов'язували яніславицьку культуру з Маглемезе Західної Прибалтики²¹. Проте, останнім часом більшість польських вчених переглянули свої точки зору на генезу культури і виводять її зі Східної Європи²².

Однак, на нашу думку, весь яніславицький крем'яний комплекс характеризується виразними західними, постмаглемезькими рисами. Такі визначальні яніславицькі вироби як одноплосинні торцеві нуклеуси, видовжені трикутники, вістря, виготовлені у мікрорізцевій техніці, є типовими для західнобалтійського (маглемезького) мезоліту і поширилися в Західній Балтії значно раніше ніж у басейнах Німана, Вісли та Прип'яті²³. Ці яніславицькі вироби поступово зникають у напрямку від Балтії до Дніпра. Фактично, яніславицька індустрія є реалізацією традицій надбалтійського мезоліту на новій протонеолітичній техніці відтискної, широкої пластини, яка в VII—VI тис. до н. е. поширювалася з Балкан.

Найдавніші яніславицькі пам'ятки (Максимоніс IV) сформувалися у Бо-реалі у басейні Німану внаслідок просування носіїв маглемезьких традицій з заходу²⁴. З Верхнього Німану яніславицькі племена поширилися у басейн Прип'яті до Дніпра. Лісові масиви лівобережжя Дніпра сприяли просуванню яніславицьких лісових мисливців з Київського Полісся у південно-східному напрямку. Пришельці з лісової півночі були асимільовані автохтонним населенням степів та лісостепів і злилися з кукрецьким населенням Надпоріжжя. На Сіверському Дінці відбулося накладання яніславицьких культурних традицій на крем'яну індустрію південного типу, що призвело до формування донецької мезолітичної культури²⁵.

Дослідники яніславицької культури Польщі виділили керамічну фазу її розвитку²⁶. Виразні яніславицькі риси простежуються у крем'яній індустрії німанської та дніпро-донецької неолітичних культур басейнів Прип'яті, Німану та Західного Бугу з початку і до середини неоліту²⁷. Перехід до неоліту східного рудоострівського варіанту культури відбувався в умовах кукрецьких впливів з півдня²⁸.

Радіокарбонні дати польських пам'яток, стоянки Криниця 4 на Горині (721040 років тому), типологія виробів свідчить про ранньоатлантичний вік яніславицької культури.

Донецька культура

Джерелознавча база цього явища була закладена у 1920-ті р. М. В. Сибільовим²⁹ під час досліджень у басейні Сіверського Дінця. Останнім часом плідні пошуки та розкопки пам'яток донецької культури провів О. Ф. Горелік³⁰. Зараз відомо близько 30 донецьких стоянок, які концентруються в басейні Сіверського Дінця (рис. 1): Петрівські стоянки, Пришиб, Дробишеве I, хутір Шевченкове, Пелагіївка 3, Ольхова 2,5 та ін.

Культуровизначальним для донецьких стоянок є мікронабір, що складається з виразних серій мікропластинок з притупленим краєм борківського типу (рис. 3, 11—16), низьких та середньовисоких симетричних трапецій, яніславицьких вістер та поодиноких мікрорізців, окремих вкладнів, що нагадують кукрецькі (рис. 3, 1—10). У колекціях дуже багато правильних мікропластинок, отриманих з регулярних конічних та олівцеподібних нуклеусів. Різців завжди більше ніж скребачок. Серед різців домінують т. зв. стриги — нуклеподібні, виімчаторетушні, білятеральні різці (рис. 3, 20—23). Більшість скребачок підокруглі на відщепках низького профілю, але є і кінцеві. Обов'язковими компонентами колекцій крем'яних виробів є свердла, двобічнооброблені тесла з поперечним сколом по лезу, пластини з ретушню.

Більшість сучасних дослідників відзначають синкретичний характер донецької культури, яка виникла в результаті взаємовпливів традицій південного степового і північного лісового мезоліту³¹. Наявність значних лісових масивів на Верхньому Дінці в ранньому голоцені створювало передумови для просування сюди лісових мисливців яніславицької культури з Київського Полісся. Наявність яніславицьких вістер в комплексах донецької культури³² дало підстави твердити про вплив Яніславиці Полісся на генетично пов'язаний з півднем та сходом мезоліт Дінця³³. Окремі постсвідерські наконечники свідчать про певні зв'язки донецької людності з північно-східними сусідами. Тому найбільше цих виробів знайдено на північних стоянках культури поблизу с. Петрівське.

Отже, донецька культура — це окреме, своєрідне явище південної зони

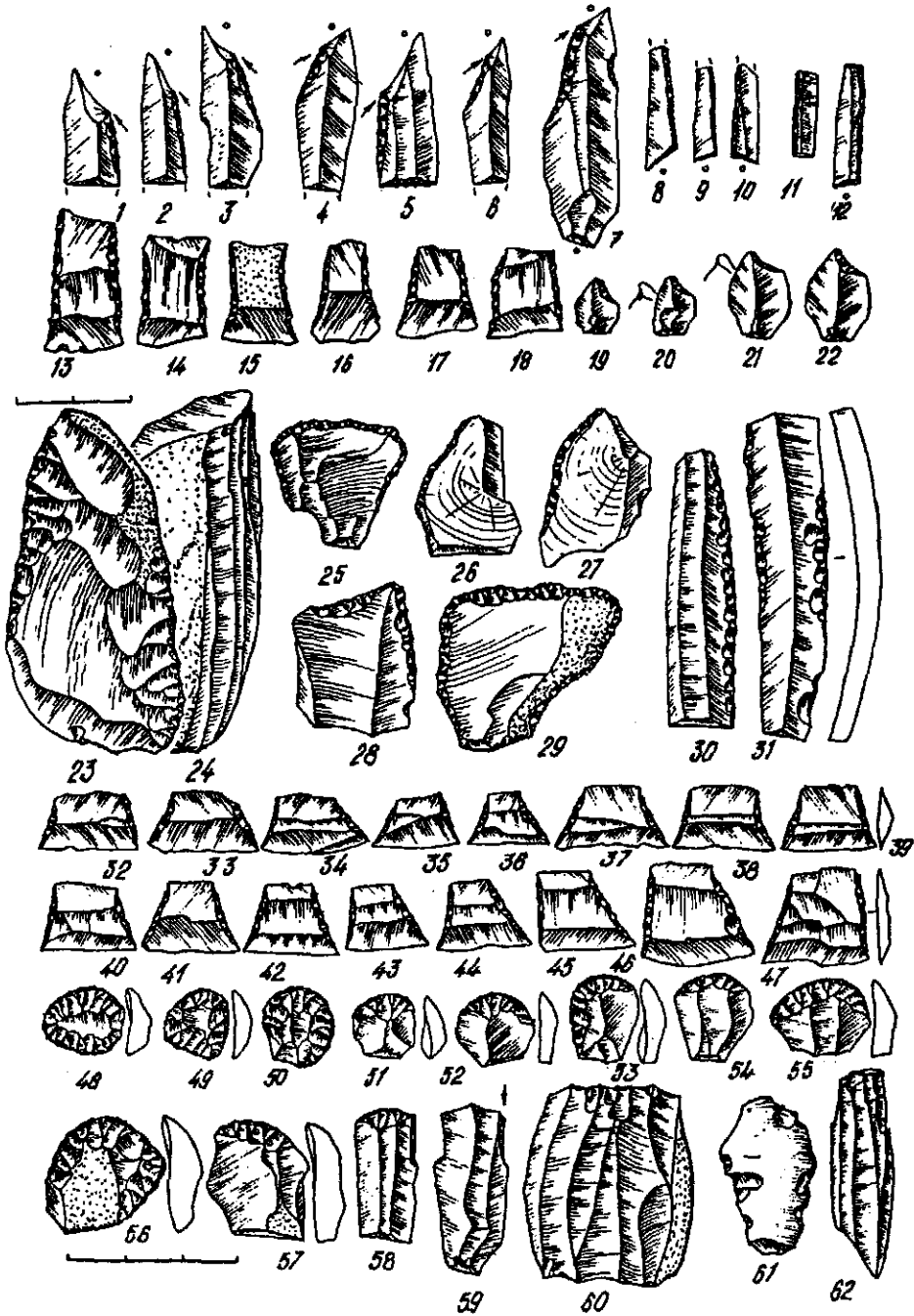

Рис. 4. Крем'яний інвентар яніславицької стоянки Сенчиці 5А (1—31) та гребениківської Позанка (32—62).

мезоліту Східної Європи, що зазнало певних впливів від північних сусідів — яніславицької та постсвідерської спільнот лісової зони.

Донецька культура має неолітичний етап розвитку (Ольховка 2,5, Петровське 4,10,28, Дробишеве 1 та ін.). На цих стоянках зникають мікрорізиці, поширюються високі трапеції та скребачки з похилою ретушню, кераміка дніпро-донецької неолітичної культури. Найпізніші пам'ятки мають серії трапецій зі струганою спинкою. На думку О. Ф. Гореліка³⁴, донецька куль-

тура з'явилася на історичній арені на початку IV тис. до н. е., близько 5000 р. до н. е. перейшла на неолітичний етап розвитку. У IV тис. до н. е. культура зникає під тиском людності культури ямково-гребінцевого неоліту.

Платівський Став

На крайньому південному сході України по нижній течії Сіверського Дінця відомі мікролітичні комплекси з невеликими сегментами та низькими трапеціями з пласкою ретушню, що заходить на спинку мікролітів та напівкрутою ретушню з брюшка (рис. 2, 75—79)³⁵. У комплексах багато регулярних мікропластин, олівцеподібних нуклеусів, кінцевих скребачок. Схожа індустрія поширилась у ранньому неоліті Криму, Кубані, Північного Кавказу. Більшість дослідників дає ці пам'ятки раннім неолітом і генетично пов'язує їх з Кавказом. Схожі типи мікролітів поширюються в цей час у Лівобережній Україні до київського Подніпров'я (Микільська Слобідка під Києвом)³⁶.

Коротко узагальнимо динаміку культурно-історичних процесів, які відбувалися у мезоліті на території України.

У фінальному палеоліті в Східному Поліссі мешкала людність красносільської культури, яка була нащадком носіїв культурних традицій Лінгбі, що близько 11 тис. р. тому просунулись сюди з Південно-Західної Балтії. На цьому постлінгбійському підґрунті за участю людності, що лишила пам'ятки типу Боршево II на Десні та Верхньому Дніпрі постала культура Пісочний Рів. Остання проіснувала в басейні Десни до початку неоліту.

На південь від Лівобережного Полісся, у лісостепах між Середнім Дніпром та Середньою Волгою, куди красносільські нащадки Лінгбі не просувалися, культурні традиції Боршево II розвивалися у чистому вигляді. В Пребореалі вони трансформувалися в зимівниківську культуру Лівобережної України та Донбасу та усть-камську Середнього Поволжя. Відкриття аналогічних пам'яток слід очікувати в басейнах Дону та Хопра. У другій половині мезоліту пісочнорівська культура продовжує розвиватися у Подсенні у вигляді пам'яток типу Студенок, тоді як у басейні Дінця зимівниківські стоянки змінюються мікролітичною індустрією донецької культури.

Своєрідним етнокультурним регіоном кам'яної доби України є Крим. У гірському Криму в період, що нас цікавить, розвивалися три культурних явища: Шпан-Коба, Мурзак-Коба, Кукрек. Ранньомезолітична шпан-кобинська культура в горах Криму в Бореалі замінюється мурзак-кобинською. Кукрецька людність мешкала протягом всього мезоліту в степах та кримських передгір'ях, нерідко просуваючись високо в гори, інтенсивно змішуючись з гірським мурзак-кобинським населенням. Саме з цієї суміші постав кримський неоліт з сегментами та трапеціями зі струганими спинками.

Кукрецькі степові мисливці, які мешкали на Чорноморській низовині з початку мезоліту до неоліту були автохтонами, генетично пов'язаними з пізньопалеолітичними мікрогравецькими культурами Надчорномор'я. Протягом усього мезоліту та раннього неоліту спостерігається кукрецька експансія в усіх напрямках: на південь у Кримські гори, на схід на Дінець, на північ по Дніпру у Київське Полісся, на північний захід по Південному Бугу, Дністру та Пруту на Поділля та Бесарабію, на південний захід до гирла Дунаю. У всіх пізньомезолітичних культурах степової та лісостепової України простежуються впливи Кукреку (мурзак-кобинська, донецька, яніславицька, гребениківська культури).

Потужні кукрецькі впливи простежуються в крем'яному інвентарі ранньонеолітичних культур України (дніпро-донецької Середнього Подніпров'я та Київського Полісся, буго-дністровської, сурської, неоліту Криму). Саме це дало підстави В. М. Даниленку зробити висновок, що Кукрек відіграв провідну роль в неолітизації території України³⁷. Особливо чітко перехід кукрецької культури на неолітичний етап розвитку простежується в Надпоріжжі та Приазов'ї. Тут на основі мезолітичної привласнюючої економіки, яка базувалася на полюванні на тура і рибальстві (Ігрен 8, Кам'яна Могила) виникає сурська неолітична культура (Кам'яна Могила, верхні шари, Сурський II, Шулаїв та ін.).

Просуваючись у різні природно-ландшафтні зони кукрецька людність завоювала відповідні моделі господарської адаптації. Якщо на батьківщині у

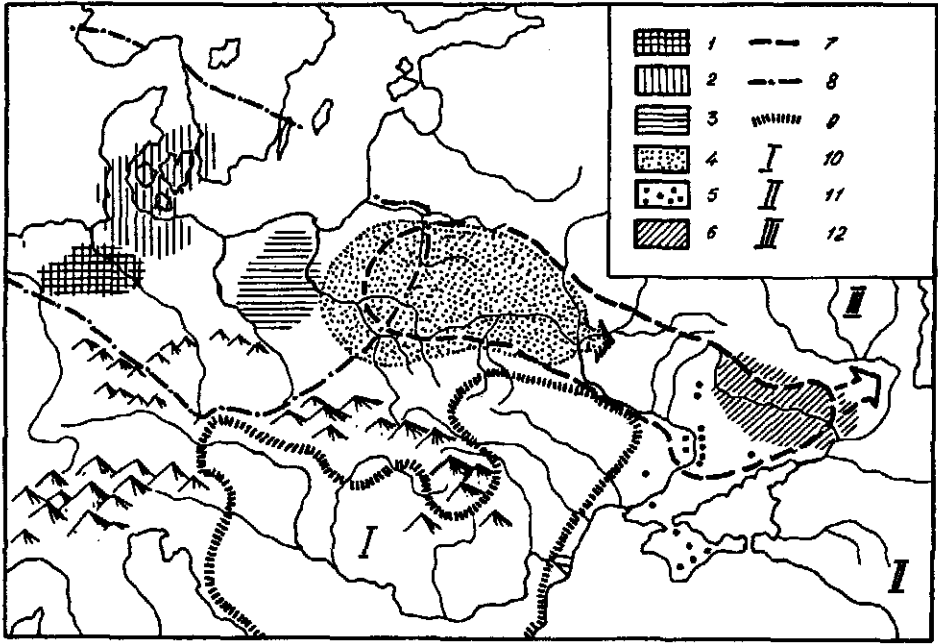

Рис. 5. Пізньомезолітичне та неолітичне праїдєвропейське підґрунття V—IV тис. до н. е. Пізній мезоліт: 1. Культура Лейнен-Вартен. 2. Оддєслоє. 3. Хойніце-Пєньки. 4. Яніславіця. 5. Пункти знахідок яніславіцьких вістер. 6. Донецька культура. Неоліт: 7. Культурн гребінцевої кераміки. 8. Лійчастий посуд. 9. Балканський неоліт. I — близькосхідна людність, II — пракартвели, III — прафіноугри.

Надчорномор'ї кукрецький етнос був носієм лісостепоного варіанту степової моделі адаптації (Кам'яна Могила, Мирне), то у гірському Криму — моделі рибалок та мисливців річкових узбереж (Ігрень 8), а у Поліссі — лісових мисливців (Лазарівка, Прибір 7А).

Таким чином, можна говорити про певну спадкоємність етнокультурного розвитку в Північному Надчорномор'ї від пізньопалеолітичного східного ґравету, через мезолітичний Кукрек до раннього неоліту. Ця наступність історичного процесу на півдні України значною мірою пояснюється відносно невеликими природними змінами на рубежі плейстоцену та голоцену, що обумовило збереження тут степової моделі мисливського господарства і в мезоліті.

Західними сусідами кукрецького населення були гребениківські племена, що у Бореалі та Атлантикумі мешкали у Північно-Західному Надчорномор'ї. Принаймні з фінального палеоліту до енеоліту цьому регіону властивий сталий напрямок міграційних процесів з Балканського Подунав'я на північний схід. Саме цим шляхом між Чорним морем та Карпатами прийшла сюди фінальнопалеолітична людність, яка лишила на Одещині пам'ятки типу Білолісса, носії буго-дністровських неолітичних традицій. Західне походження мали племена лінійно-стрічкового неоліту Поділля, культура Кукутені-Трипілля. Цей напрям руху населення та культури в ранньому голоцені пояснюється процесом неолітизації Європи, який відбувався шляхом розселення найдавніших землеробів та скотарів з Близького Сходу через Балкани далі на Європу. Ця загальна тенденція дає підстави припускати південно-західні, балканські корені гребениківської культури. Не даремно саме тут маємо певні аналогії її крем'яній індустрії (Аргіса, Протосескло, Кріш-Старчево, Куйна Туркулу)³⁸.

Численні факти свідчать, що поширенню кераміки та відтворюючого господарства в Європі передував процес протонеолітизації³⁹. Його суть полягала у поступовому поширенні з Середземномор'я на північ відтисканої техніки обробки кременю. Протонеолітизація Європи почалася близько VII тис. до н. е. і відбувалася двома напрямками: від Каспію Північної Африки через Західну

Європу в напрямку Німецької низовини і з Близького Сходу через Балкани на Центральну Європу з відгалуженнями вгору по Дунаю на південь Німеччини та на північний схід на Правобережну Україну.

Ця протонеолітична крем'яна індустрія характеризується правильними, одноплосинними, однобічними, ортогнатними нуклеусами для регулярних відтискних пластин середніх та великих розмірів, численними вкладнями та симетричними і асиметричними трапеціями з їхніх перегинів. На Балкани ця індустрія потрапила з Близького Сходу у другій половині VII тис. до н. е. Найдавніші її прояви маємо в докерамічному неоліті Фесалії (Аргіса, Сескло, Ніа Нікомедія)⁴⁰. Поступово просуваючись на північ, ця техніка обробки кременю розвивається в неолітичній спільності Криш — Старчево — Кереш, що у VI—V тис. до н. е. поширилась в Карпатському басейні, на півночі Балкан і на сході сягнула басейну Південного Бугу (буго-дністровська культура). На цій техніці базувався лінійно-стрічковий неоліт, який у V тис. до н. е. займав всю Центральну Європу від Рейну до Південного Бугу. Від нього відтискна традиція обробки кременю була успадкована в IV тис. до н. е. неолітичними мешканцями Південної Балтії (культури лійчастого посуду, Ертебем.

Гребениківський крем'яний інвентар — типовий приклад вищезгаданої протонеолітичної техніки обробки кременю Балкан. Це населення, очевидно, посунулося на територію Одещини та Молдови з Нижнього Подунав'я ще в VII тис. до н. е. Судячи за кукрецькими домішками у гребениківських комплексах тут воно зустрілося і почало змішуватися з автохтонами надчорноморських степів — кукрецькою людністю. Паралельно тривало просування протонеолітичного населення долинами Пруту, Дністра та Південного Бугу на північ. У VI тис. до н. е. на синкретичному гребениківсько-кукрецькому підґрунті на середніх течіях Південного Бугу та Дністра постала найдавніша в Україні буго-дністровська неолітична культура, яку дослідники вважають східною периферією великої неолітичної спільноти Подунав'я Караново — Старчево — Криш — Кереш.

Деякі археологічні спостереження (нижні безкерамічні шари поселення Сороки на Дністрі) свідчать, що протонеолітична техніка обробки кременю ще у VI тис. до н. е. просунулася разом з гребениківською людністю далеко на північ. У VI—V тис. до н. е. носії буго-дністровських традицій долинами Пруту, Дністра, Південного Бугу досягають Поділля, Волині, Полісся, а можливо Верхньої Вісли. Про це свідчать виразні елементи буго-дністровські елементи в найдавнішій неолітичній кераміці Полісся. Так відтискна техніка обробки кременю приблизно наприкінці VI тис. до н. е. була занесена з півдня в Полісся та на Верхню Віслу, що спричинило трансформацію місцевого мезоліту балтійської традиції у янїславицьку культуру. Крем'яний комплекс останньої фактично є реалізацією постмаглемезьких традицій надбалтійського мезоліту на ґрунті нової протонеолітичної відтискної техніки обробки кременю.

Отже, судячи за археологічними матеріалами в неолітизації Полісся важливу роль відігравали не лише кукрецькі, а й буго-дністровські впливи. Якщо перші просувалися на північ долиною Дніпра, то другі — Дністром та Південним Бугом. Крім того, сам буго-дністровський культурний комплекс крім домінуючих елементів південно-західного походження (кераміка неоліту кола Криш — Старчево, крем'яна індустрія балканського протонеоліту) містить у собі сліди певних кукрецьких впливів (кукрецькі вкладні, олівцеподібні нуклеуси, численні мікропластинки тощо).

Постає питання, чи не принесли відтискну техніку обробки кременю, яка суттєво вплинула на становлення янїславицької культури басейнів Прип'яті та Вісли, кукрецькі мешканці надчорноморських степів, а не носії традицій балканського протонеоліту та неоліту? Адже кукрецька людність також володіла відтискною технікою, але на базі правильного конічного чи олівцеподібного нуклеусу, а не однобічного, який визначав обличчя протонеолітичної крем'яної індустрії Балкан.

Правильний конічний чи олівцеподібний відтискний нуклеус визначав суттєві риси переважної більшості мезолітичних культур Східної Європи, території яких лежать на схід від Дніпра та Даугави, а також багатьох ме-

золітичних спільнот Сибіру. В Україні це кукрецька та донецька культури, в Росії — постсвідерська культурна спільнота, яка охоплює гігантські простори від Східної Прибалтики до Північного Уралу. На відміну від однобічного відтискного нуклеусу, який схоже був принесений на Балкани з Близького Сходу протонеолітичною людністю⁴¹, конічний відтискний нуклеус має автохтонне східноєвропейське походження. Найдавніші зразки таких ядрищ відомі з фінальнопалеолітичних стоянок свідерської культури Українського Полісся (Прибір 13, Березно 6)⁴².

Спрямованість свідерської техніки обробки кременю на удосконалення пластини в решті-решт привело її до оптимального для отримання пластини правильного конічного нуклеуса. З'явившись у фінальнопалеолітичних свідерських комплексах, конічний та олівцеподібний нуклеуси передумовлювали всю крем'яну індустрію постсвідерських мезолітичних культур півночі Східної Європи. Найдавніший з відомих постсвідерських комплексів Пулі в Естонії, що датується Пребореалом, вже базувався на розвиненому конічному відтискному ядрищі для правильних мікропластин⁴³.

Незважаючи на виразні кукрецькі елементи у комплексах рудоострівського варіанту яніславицької культури Київського Полісся, яніславицька техніка обробки кременю базувалася на однобічному відтискному нуклеусі балканського типу, а не конічному кукрецькому. Отже, до басейнів Прип'яті та Вісли відтискна техніка потрапила з Балкан, швидше за все долинами Дунаю, Морави, Пруту, Дністра та Південного Бугу, а не від кукрецької людності Надчорномор'я долиною Дніпра.

На Дінці у Бореалі та Атлантикумі розвивалася донецька культура, крем'яний комплекс якої багата в чому нагадує кукрецький. Така схожість пояснюється перш за все єдиною для цих культур технікою первинної обробки кременю, в основі якої лежав правильний конічний нуклеус для відтискних мікропластин. Ця автохтонна для Східної Європи індустрія Дінця зазнала певних впливів з боку яніславицької людності Київського Полісся, що призвело до становлення донецької культури. В її генезі, очевидно, також взяла участь людність ранньомезолітичної зимівниківської культури Східної України. У V тис. до н. е. на генетичному підґрунті донецької культури постав донецький гребінцевий неоліт. Деякі невеликі матеріали з басейнів річок Орель, Ворскла, Псел, Сула дають підстави припускати, що Полтавське Лівобережжя Дніпра у пізньому мезоліті входило до території поширення донецької культури.

Впливами з Північного Кавказу пояснюється поява в пізньому мезоліті та ранньому неоліті на Нижньому Дінці мікролітичних комплексів типу Платівський Став. Їхніми визначальними ознаками є дрібні сегменти та трапеції з напівкрутою ретушю на черевці і пласкою на спинці. Аналогічні типи мікролітів були поширені в неоліті на Північному Кавказі, Кубані та в Криму, що вірогідно свідчить про спорідненість неолітичного населення згаданих регіонів.

Полісся в мезоліті, як і у фінальному палеоліті, було своєрідним етнокультурним регіоном, тісно пов'язаним з мезолітом Середньоевропейських низовин та Південної Балтії. На Середній Десні протягом всього мезоліту розвивалася пісочнорівська культура, яка виникла на рубежі плейстоцену та голоцену на красносільській основі за участю носіїв традицій пам'яток типу Боршево II. В Атлантикумі вона представлена пам'ятками типу Студенок, що взяли участь у формуванні неоліту Подесення типу Вирчище.

У басейні Прип'яті мезоліт почався повною заміною населення. Фінальнопалеолітичні свідерські мисливці на північного оленя відійшли слідом за об'єктом промислу у північно-східному напрямку. Їм на зміну в Пребореалі приходить людність культурної області Дювенсі. Остання охоплює гігантські простори Середньоевропейських низовин від Англії до басейну Десни. У Поліссі вона представлена кудлаївською культурою, яка загалом датується Пребореалом та Бореалом.

З початком Атлантикуму кудлаївська людність в басейні Прип'яті змінилася яніславицькою, генетично пов'язаною з маглемезькою спільнотою Південно-Західної Балтії. На яніславицькій основі під південним кукрецьким та

буго-дністровським впливом у V тис. до н. е. відбулася неолітизація басейну Прип'яті.

Міграція маглемезької людності з Західної Прибалтики у південно-східному напрямку почалася близько 6000 р. до н. е. внаслідок трансгресії Балтики. На початку Атлантикуму носії маглемезьких традицій розселилися на Польській низовині, в басейнах Німану та Прип'яті і досягли Дніпра. Постмаглемезька яніславицька людність просунулася з Київського Полісся по Дніпру на південь та південний схід у Надпоріжжя, на Донець. Тісні контакти між Яніславицею та Кукреком фіксуються появою яніславицьких вістер на кукрецьких стоянках півдня України (Грень 8, Кінецьполь, Олексіївська Засуха) і кукрецьких вкладнів на яніславицьких пам'ятках Полісся (Бородянка ЗВ, Корма). Вірогідно поява масивного північноєвропейського антропологічного типу в могильниках Надпоріжжя пояснюється просуванням сюди з північного заходу наприкінці мезоліту яніславицького населення, генетично пов'язаного з маглемезькою людністю Західної Прибалтики. Не даремно безпосередні антропологічні та археологічні аналогії похованням з кістяками вонницького антропологічного типу маємо саме в Західній Прибалтиці у похованнях V тис. до н. е. носіїв маглемезької культурної традиції (Ведбек, Ертебеле та ін.). Масивні північні європеоїди домінують у могильниках дніпродонецької неолітичної культури Лівобережної лісостепової України, яка датується V тис. до н. е. На цій генетичній базі сформувалися енеолітичні культури найдавніших індоєвропейських скотарів — середньостогівська та ямна IV—III тис. до н. е. Їхніми північно-східними сусідами у V—III тис. до н. е. були праугрофінські племена ямкового неоліту басейну Десни, Сейму, Слобожанщини, а західними — близькосхідна людність буго-дністровської, лнійно-стрічкової та трипільської культур. У IV—II тис. до н. е. найдавніші індоєвропейці лісостепового Подніпров'я та Лівобережжя розселяються у Подунав'я, на Балкани, в Малу Азію, а також на схід до Монголії та Індії включно.

Така в загальних рисах картина етнокультурного розвитку України у мезоліті реконструюється на базі археологічних джерел. Саме наприкінці мезоліту та в неоліті тут сформувалося етнокультурне підгрунтя найдавніших індоєвропейських культур — середньостогівської, новоданилівської та інших.

Примітки

¹ Дебец Г. Ф. Тарденуазский костяк из навеса Фатьма-Коба в Крыму // Антропологический журнал.— 1936.— № 2.

² Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения Крымского палеолита // Труды второй конференции АИЧП.— М., 1934.— Вып. 5.

³ Бибииков С. Н. Грот Мурзак-Коба — новая позднепалеолитическая стоянка Крыма // СА.— 1940.— № 5.

⁴ Бибииков С. Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА.— 1966.— № 126.

⁵ Колосов Ю. Г. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.

⁶ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 90—92.

⁷ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.— К., 1992.— С. 49—51.

⁸ Телегін Д. Я. Вказ. праця.— С. 46.

⁹ Станко В. Н. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области (1962—1964) // СА.— 1966.— № 2.— С. 96—104; Станко В. Н. Мезолит Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1967.— 28 с.; Станко В. Н. Мезолит Днестро-Дунайского междуречья // МАСП.— 1971.— Вып. 7.— С. 93—110; Станко В. Н. Периодизация памятников мезолита Северо-Западного Причерноморья // МАСП.— 1976.— Вып. 8.— С. 15—21; Станко В. Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя.— К., 1980.— С. 5—21. Станко В. Н. Мирное. Проблемы мезолита степей.— К., 1982.

¹⁰ Телегін Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР.— К., 1985.— С. 44—46.

¹¹ Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит степного Побужья.— К., 1990.— С. 66—68.

- ¹² Борисковский П. И. Мезолитическая стоянка Казанка близ Кривого Рога // Памятники древнейшей истории Евразии.— М., 1975.— С. 55—63.
- ¹³ Борисковский П. И. Разведки памятников каменного века под Одессой в 1961 г. // КС ОГАМ.— 1964.— С. 12—17.
- ¹⁴ Красковский В. И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья.— К., 1978.— 70 с.
- ¹⁵ Станко В. Н. Мезолитическая стоянка Гиржево...; Станко В. Н. Мирное...
- ¹⁶ Станко В. Н. Мирное...; Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...
- ¹⁷ Perle C. Les industries du Neolithique preceramique de Grece: nouvelles etudes, nouvelles interpretations // Warsaw University, 1985.— P. 29.— Paunesku. Les industries du Neolithique ancien de la Roumanie. 1985.— P. 70—88.
- ¹⁸ Kozłowski S. K. Z problematyki polskiego mesolity // AP.— 1965.— Т. 10.— З. 1.— С. 151—177.
- ¹⁹ Wieckowska H. Problem mesolitu na Mazowszu // AP.— 1964.— Т. 9.— З. 1.— С. 30—38.
- ²⁰ Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточной Вольны и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине.— К., 1977.— С. 23—44; Зализняк Л. Л. Рудоостровська мезолітична культура // Археологія.— 1978.— Вып. 25.— С. 12—21; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— К., 1984.— С. 97—104. Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 31—38.
- ²¹ Римаантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы.— Вильнюс, 1971.— С. 119; Kozłowski S. K. Zespoly typu Kudlajewka // Swiatowit.— 1972.— Т. 33.— С. 107—120; Ginter B. Remarks on the Origin of Some Mesolithic in Europe.— Warsaw, 1973.— С. 177—186; Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Юго-Восточной Прибалтики.— М., 1977.— С. 190; Зализняк Л. Л. Об острях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // Орудия каменного века.— К., 1978.— С. 89—97.
- ²² Kozłowski J., Kozłowski S. K. Epoka kamienia na ziemiach Polskich.— Warszawa, 1977.— С. 232, 240; Wieckowska H. Outline of the division of cultures of the Polish mesolithic // The mesolithic in Europe.— Warsaw, 1973.— С. 607; Wieckowska H. Spolecznosci łowiecko-rybackie wczesnego holocenu // Prahistoria ziem Polskich.— Т. 1.— Paleolit i mesolit.— Warszawa, 1975.— С. 339—438; Domanska L. Kaukasko-nadczarnomorski wzorce kulturowe w rozwoju poznomesolitycznych spoleczenstw Nizu strefy pogranicza Europy Wschodniej i Srodkowej.— Inowroclaw, 1990.
- ²³ Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите...— С. 38—40.
- ²⁴ Римаантене Р. К. Палеолит и мезолит...— С. 119.
- ²⁵ Зализняк Л. Л. Об острях с микрорезцовым сколом...— С. 96; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— С. 102; Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— С. 39—41; Горелик А. Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1986.— С. 9.
- ²⁶ Kozłowski S. K. Cultural differentiation of Europe from 10-th to 5-th millenium b. c.— Warsaw, 1975.— С. 147; Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит...— С. 192.
- ²⁷ Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— С. 105; Зализняк Л. Л., Балакин С. А. Янциславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія.— 1985.— 49.— С. 41—48; Черняускі М. М. Неоліт Беларускага Панямоння.— Мінск, 1979.
- ²⁸ Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— С. 41—43.
- ²⁹ Сибільов М. В. Старовинності Ізюмщини.— Ізюм, 1926—1930.— Вып. I—IV.
- ³⁰ Горелик А. Ф. Мезолит Северо-Восточного Причерноморья // Материалы каменного века на территории Украины.— К., 1984.— С. 4—23; Горелик А. Ф. Мезолит бассейна Северного Донца и Северо-Восточного Приазовья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1986.— 16 с; Горелик А. Ф. Новые мезолитические памятники с янциславицькими вкладышевськими елементами на Северском Донце // СА.— 1987.— № 3.— С. 146—160.
- ³¹ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.— 124 с.
- ³² Kozłowski S. K. Pradzieje ziem Polskich od IX do V tysiaclecia p. n. e.— Warszawa, 1972.— С. 158; Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит... С. 95.
- ³³ Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.
- ³⁴ Горелик А. Ф. Мезолит Северского Донца...— С. 10, 11.
- ³⁵ Там же.— С. 14.
- ³⁶ Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.
- ³⁷ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.
- ³⁸ Perles C. Op. cit.— З. 29, 30; Paunesku A. Op. cit.— С. 79—88.
- ³⁹ Kozłowski S. The pre-neolithic base of the Early Neolithic Stone in Europe // Chipped Stone industries of the Early Farming cultures in Europe.— Warsaw University, 1985.— P. 9—18; Kozłowski J. Stone industries and ceramic cultures in the neolithic // Ibid.— P. 559—566.

⁴⁰ Perle C. Op. cit.

⁴¹ Kozłowski S. The pre-neolithic base ...

⁴² Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита.— К., 1989.— Рис. 20, 23, 30.

⁴³ Там же.— С. 88.

Л. Л. Зализняк

ПОЗДНИЙ МЕЗОЛИТ УКРАИНЫ

В статье подробно рассматриваются сложные этнокультурные процессы, протекавшие на территории Украины в позднем мезолите и приведшие в конечном счете к формированию генетической подосновы древнейших индоевропейских этнических общностей — среднестоговской, новоданиловской и других. В работе подробно рассматриваются яниславицкая, донецкая, гребениковская, мурзак-кобинская культуры и памятники типа Платовский Став. Две первые приняли участие в формировании неолита Левобережной лесостепной Украины, который был генетической основой древнейших индоевропейских скотоводов энеолитической эпохи. Статья является продолжением работы, опубликованной в предыдущем номере журнала.

L. L. Zaliznyak

THE LATE MESOLITHIC PERIOD OF UKRAINE

Complex ethnocultural processes which took place in the territory of Ukraine in the late mesolithic period and led in the end to formation of a genetic subbase of ancient Indo-European ethnic communities: mid-Stogovian, Novo-Danilovian and so on are discussed in the paper. The author describes in detail Yanislavitsian, Donetsk, Grebeniki, Murzakkobian cultures and relics of the Platov Stav type. The first two cultures participated in formation of the Neolithic period in the Left-bank forest-steppe Ukraine; the Neolithic was a genetic ground of the ancient Indo-European cattle-breeders of the Eneolithic epoch. The paper continues the one published in the previous issue.

Одержано 30.12.94

РАННИЕ КОМПЛЕКСНЫЕ ОБЩЕСТВА В ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В. М. Массон

В статье на основе археологического материала дается всесторонняя характеристика ранних комплексных обществ Восточной Европы, рассматриваются пути их развития, наличие связей с традициями других цивилизаций.

Ранние комплексные общества характеризуются: иерархизацией организационных структур; усложнением структур в социальной, политической и экономической сферах, где последняя заметно отличается от примитивной автаркии; социальной иерархией, в которой статус определялся принадлежностью от рождения к данной стране; повышением роли центра (в политическом плане вождя-лидера) в интеграции общества; новыми организационными возможностями, позволяющими путем концентрации усилий получать зна-

© В. М. МАССОН, 1995